

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРИПИСКИТЕ В БОЯНСКИЯ ПОМЕНИК

Магдалина Станчева

През 1915 г. на страниците на IV том на Известията на Българското историческо дружество се появи първата в българската литература публикация на трите отнесени в Москва от Виктор Григорович листа от Боянския поменик, направена от видния и многозаслужил наш историк Йордан Иванов.¹ Самият поменик отдавна бе изчезнал.² Неговото „възкръсване“ не само връща на съкровищницата на българската книжовност, така жестоко опустошена през вековете на турското владичество, един ценен паметник, но поставя на разположение на науката един извор, от който може още да се черпи.³

На страниците на възстановеното издание на Българското историческо дружество повече от половин век след първата статия за поменика искаме да обърнем внимание на някои черти на обществено-икономически отношения, които, според нас, са отразени в приписките, нанесени в Боянския поменик.

В различни времена, но в рамките на трите столетия, за които сигурно се установява, че през тях е използван поменикът (XVII—XIX в.),⁴ по страниците му са записани четиридесет и две приписки. В тази бройка не включваме онези приписки, които допълват името на записания за помен с това на този, който го е записал, като например: „Никола пн(са) щца своего спо(мена)“⁵.

По съдържание приписките се разпределят така: три приписки се отнасят за самия поменик — едната е автобиографичната бележка на съставителя на поменика,⁶ една удостоверява приемането му от отец Иларион,⁷ една съобщава за подвързването му с кожа.⁸ Една приписка е свързана с историята на църковната сграда — в нея се говори за на-

¹ Й. Иванов, Поменици на български царе и царици, ИБИД, IV, 1915, с. 221—222.

² К. Иречек, Княжество България, ч. II, Пловдив, 1899, с. 69.

³ За пълното издание на поменика вж. М. Станчева и Ст. Станчев, Боянският поменик, С., БАН, 1963, 120 с. В следващите страници това издание ще се споменава само под заглавието си.

⁴ Боянският поменик, с. 10, 16 и сл.

⁵ На страница 30 на поменика, вж. Боянският поменик, с. 47.

⁶ Боянският поменик, с. 86 (страница 80 на самия поменик).

⁷ Пак там, с. 86.

⁸ Пак там, с. 88—89 (страница 82 на самия поменик).

правен ремонт.⁹ В шест приписки се съобщава за дарения на църквата,¹⁰ а в четири се проклинат крадци и злосторници.¹¹ Най-голям брой — двадесет и седем — приписки¹² отбелязват сметки на църквата — дадени за помен пари (петнадесет приписки), дълг за записан помен — „бакия“ или обещани пари (шест приписки) и раздадени в заем църковни пари (седем приписки). Така последните страници на поменика (77—83) са превърнати в сметководна книга на църквата. Кога е станало това? Приписките, в които се говори за получени или дадени от църквата пари, са вписани от ръце II, III, X, XII, XIV, XVI.¹³ Тези вписвачи с изключение на ръка XII нанасят имена и приписки в поменика след 1762 г. — най-късната дата, отбелязана в поменика, която е за тях *terminus post quem*.¹⁴ Ръка XII вписва след 1633 г., без да може да се определи по-точно времето на вписването. Крайната граница, до която се ползува поменикът, не може да се определи със сигурност. Безспорно е, че в 1845 г., когато Виктор Григорович посещава Боянската църква, поменикът е бил там и Григорович е откъснал и отнесъл със себе си три листа от него.¹⁵ Но фактът, че Григорович не е взел целия поменик, показва, че той все още е бил използван. Скоро след Освобождението, при посещението на Константин Иречек в Бояна, там не е имало вече нито една стара книга.¹⁶ Следователно приписките, свързани с парични сметки на Боянската църква, са записани почти всички в разстояние на около едно столетие — от 1762 г. докъм Освобождението.

Както се вижда от приписките, по това време за един помен се е плащало най-малко 50 аспри. В две приписки изрично се отбелязва, че за два помена са дадени 100 аспри.¹⁷ Но и тази сума от 50 аспри, която е трябвало да се внесе за един помен, не е била по силите на всички, желаещи да бъдат споменати в молитвата. Много от тях са записани за помен „на кредит“ и към името е отбелязано „бакия“,¹⁸ а в някои случаи е означена и сумата, например: „ѡвчо ѡбеца помейѡ .н. (=50) бакня“¹⁹. В един случай за помен е платено 27 аспри — навярно с толкова е разполагал записаният Велко.²⁰ На страница 82 на поменика пък е отбелязано, че някой си Мартин дава 70, а остава „бакия“ 30.

Че в този период записването за помен е свързано със заплащането на определена сума, се вижда от формулировката „даде помен“, т. е. даде пари за помен.²¹ Една друга формулировка показва, че посетителите на църквата са били приканвани да дадат помен — на страница 75 на поменика е отбелязано: „ѡвчо ѡбеца помен .н. (=50) бакня“.

⁹ Боянският паметник, с. 87 (страница 81 на самия поменик).

¹⁰ Пак там, с. 83 (страница 77 на самия поменик), с. 88—91 (страницы 82 и 83 на самия поменик) и с. 92 (корица на поменика).

¹¹ Пак там, с. 84 (страница 78 на самия поменик) и с. 85 (страница 79 на поменика).

¹² За по-голямо удобство на читателя страниците на последните три групи най-многобройни приписки са отбелязани при разглеждането на съдържанието им.

¹³ Според номерацията, дадена от издателите на Боянския поменик.

¹⁴ За датировката на ръцете вж. Боянският поменик, с. 16 и сл.

¹⁵ Й. Иванов, пос. съч., с. 221—222.

¹⁶ К. Иречек, пос. съч., с. 69.

¹⁷ Боянският поменик, с. 75 на поменика, редове 4 и 8.

¹⁸ Пак там, с. 81 на поменика, редове 6—7.

¹⁹ Пак там, с. 75 на поменика, ред 1.

²⁰ Пак там, с. 82 на поменика, ред 17.

²¹ Пак там, с. 82 на поменика, ред 16.

Събраните пари, освен че са използвани вероятно за нужди на църквата, са били раздавани и в заем. Както вече отбелязахме, седем приписки свидетелствуват за даването на църковни пари в заем. В една от тях съвсем определено се изяснява, че това са пари, събрани от записването на имена за помен. На страница 83 на поменика,²² ред 1—2, е записано: „+ да се зна да се зна асп(рн) ѿт поменниц 8 Петькоте“. В други приписки пък е отбелязано, че са дадени „аспри църковни“²³.

Ето и самите приписки за раздадени църковни пари:

Текст на приписката	Стр. на пом.	Ред
8 попь Нана. $\bar{\rho}$ (=100) $\bar{\rho}$	75	9
Да зн аспрн цвн поп Сево. рн. (=150)	82	1—2
Да се знае 8 Зла(а)тана аспрн цр(ько)внн $\bar{n}$ (=50)	82	10 сл.
+ Да с(е) зна аспрн цр(ько)вн ин на Васнана	82	15 сл.
Станнмрнца: С: (=200)		
Да се зна аспр(н) ѿт поменниц 8 Петькоте...	83	1—2
Д(а) се зна аспр(н) ... Станнмр...	83	11—12
+ Да се знае що са аспрн цр(ько)воннн		
8 Златана Пїс (=85) н Мнхалъ Др(а)гнов		
ρ (=100) 8 Бръзакъ ρ (=100) Іанквалъ		
с (=200) попь Нана т (=300) н Семковнца		
ρ (=100) 8 Ввкна Гершнннца (=50)	кор.	1—5

Освен тези запазени бележки в долната половина на страница 83, част от която е откъсната, са запазени имена и цифри, които вероятно се отнасят за пари. Тук са записани и поп Северин, поп Вело и поп Геруша.

В три от приписките за раздадени пари се споменава изрично, че те са дадени от свещеници: на поп Илия — веднаж 100,²⁴ втори път — 300;²⁵ на поп Северин — 150.²⁶ На страница 83 под името на поп Вело е написана цифрата 180 (ред 20), а при имената на поп Геруша (ред 10—11) и поп Северин (ред 16—17) листът е откъснат, но вероятно

²² В изданието погрешно е напечатано 82 и за страница 83 на поменика.

²³ Боянският поменик, с. 82 на поменика.

²⁴ Пак там, с. 75 на поменика, ред 9.

²⁵ Пак там, корица, ред 4.

²⁶ Пак там, с. 82 на поменика, редове 1 и 2.

също е стояла цифра. В тези три случая не е ясно дали се касае за дадени на тези свещеници пари или за върнати от тях. Означената в приписката на корицата Вукна Герушиница, на която са дадени 50 аспри, е вероятно жена на споменатия вече поп Геруша.

От останалите лица, на които са раздадени пари в заем, два пъти е давано на Златан, веднъж 85 аспри и веднъж 50 аспри. Дали този Златан има нещо общо с вероятно погрешно написаното име Влати на страница 78, ред 7, което трябва да се чете може би Злати, не може да се каже. Но този Влати (или Злати) е някакъв приближен до църквата човек, защото в църковния поменик е записано проклетие едновременно за крадеца на неговия бръснач и на секирата на попа.

Пари в заем са дадени веднъж на Станимир²⁷ и веднъж на Василица Станимирица,²⁸ които твърде е възможно да са мъж и жена.

Третата жена, на която са дадени пари — 100 аспри, е Семковица.²⁹ И за нея може да се предполага, че е жена на Семко Сарванов, за когото на страница 81 на поменика, ред 6, е отбелязано „бакия“, т. е. — също длъжник на църквата.

За други две лица, за които е отбелязано, че са взели църковни аспри — Михаил Драгнов — 100 и Бръзак — 100³⁰, е означено от същата ръка на друго място в поменика,³¹ че са записали по два помена и са дали по 100 аспри.

И така от прегледа на свързаните с парични сметки приписки се вижда, че придобитите от заплатени помени пари са били давани от църквата в заем, и то най-често и най-големи суми на свещеници, а в един случай — на жена на свещеник. Няма указание дали тези пари са давани под лихва. Но независимо от това тези приписки разкриват една дейност на църквата от съвсем светски характер, свързана с неговите обществено-икономически условия.

* * *

Друга група приписки се отнасят за дарове, направени на църквата.

Едни от тези дарове са свързани с нуждите на самата църква и нейната украса. В една написана в традиционната форма приписка, която започва с изречение „да се знае“, се съобщава, че Стефан Караджин син подарил на църквата десет лакти „месале беле“³². Друг вписвач отбелязва по-долу, че „пак Стефан“ е дал кръст. Друг кръст е купен и подарен на църквата от някой си Петър (приписка на корицата). В четвърта приписка се отбелязва, че Цвета „бел фелон приложи“³³.

Много по-интересни по съдържание са две други приписки, в които се съобщава за дарения, които не са свързани пряко с нужди на богослужението и украсата на храма, но са носели доходи на църквата. Едната от тези приписки е записана на твърде разкъсаната страница 83.

²⁷ Боянският паметник, с. 83 на поменика, редове 12 и 13.

²⁸ Пак там, с. 82 на поменика, редове 15 и 16.

²⁹ Пак там, корица, ред. 4.

³⁰ Пак там, корица, редове 2 и 3.

³¹ Пак там, с. 75 на поменика, ред 4 и ред 7.

³² Пак там, с. 77 на поменика.

³³ Пак там.

Ясно се четат думите „дел ѿ вѣдена с(ве)таго Ннко(ла)“. Най-вероятно е, че дял от доходите на воденица е обречен в дар на църквата. Известно е, че по брега на Боянската река са работили цяла редица воденички. Много от тях са действували и след Освобождението, а следите от няколко воденички личат и сега. Вероятно собственикът на една от тях е обрекъл на църквата дял от доходите на воденицата си. Може би собственикът е Михаил, чието име е записано непосредствено до тези думи.

Приписката за дарение на бик гласи така: + сел(о) Мечка. Петко Ратков придад(е) оу село Бояна бика за своа дѣша да се находит до жнвота, а кога оумрет да мѣ е стопан Петко Іванъ Тодоров и Стефан Данков да продадат ѿ него кожа да кѣпѣть дрѣгъ наместо.³⁴

Дарителят Петко Радков от село Мечка³⁵ дава бик, който ще служи навярно за разплоден бик в Бояна. Дарителят е изразил и волята си как да се постъпи, когато той умре. Трябва да се предполага, че бикът е бил предоставен на църквата за експлоатация и че тя е получавала срещу това натурален или паричен доход от жителите на село Бояна. В случая за известността на Боянската църква и за почитта, с която тя се е ползувала, свидетелствува както фактът, че дарителят е от твърде далечното село Мечка, така и това, че в редактирането на приписката вписвачът свързва и почти идентифицира църквата и селото. Подобен е и случаят с приписката за подарения от някой си Петър кръст, в която се казва:

„Да се знае кѣга кѣпн Петръ кр(ъ)стъ да слѣжн ѣ село Бояноу да слѣжн за нхнѣ д(ѣ)шѣ н за роднтеле в лѣто з т (н) с (ѣ) щ (No) рп (7180 = 1672).“

В този случай е още по-ясно, че кръстът е подарен на църквата, но вписвачът я означава като „село Бояна“.

Характер на дарение има и подвързването на поменика от кожаря Йован.³⁶ Това е навярно същата подвързия, която и сега е запазена.

* * *

По-друг тон и характер имат приписките, в които се проклинат крадци и злосторници. Три от тях са записани от една и съща ръка — ръка Х. Тази ръка вписва след 1762 г. и от нея са нанесени петнадесет приписки, като по-голямата част се отнасят за заплатени помени.³⁷ От едната от приписките с проклетие научаваме, че от църквата е откраднат кръст.³⁸ Тази кражба показва, че не е съществувал особен пиетет към църквата, щом някой е дръзнал („покусил се“) да вземе оттам даже кръста.

Дребни събития от живота на лицата около църквата отразява и приписката, в която се проклина крадецът на един бръснач и на секи-

³⁴ Боянският паметник, с. 82 на поменика.

³⁵ Вероятно с. Мечка, Панагюрско — вж. Боянският поменик, с. 21.

³⁶ Боянският поменик, с. 82 на поменика.

³⁷ За ръка Х вж. Боянският поменик, с. 14.

³⁸ Пак там, с. 79 на поменика.

рата на попа. Тук вписвачът е употребил формулата: „про(клет) е н ке е ѿт тѣн (=318) с(ве)тн о(т)цн н ѿт с(ве)того Ннкола“.

И тази приписка, която отразява случки от домашното ежедневие на боянския свещеник и може би на църковния клисар, свидетелствува за известно профаниране на поменика. Тези полуграмотно написани приписки не отговарят по дух на тържествените уводни думи на този царски поменик.

Особено любопитно по съдържание е третото проклятие, вписано от ръка Х.³⁹ То се предшества от следната бележка, написана от много близък до ръка Х почерк, може би от ръка Х: „ко пнса та кннга таза се Петр.“ Трябва да се предполага, че Петър е името на ръка Х и при това този Петър, който вписва в поменика, не е духовно лице, иначе би поставил сана пред името си, а е някакъв грамотен жител на селото и приближен до църквата, който пише на страниците на поменика по поръка на попа. Че това не е самият свещеник, се подкрепя и от факта, че в приписката за откраднатата секира на попа, вписана от същата ръка, се говори за него като за трето лице. Не може да се допусне, че под израза „та книга“ трябва да се разбира изобщо поменикът, т. е. Петър да е името на съставителя. Две столетия сигурно са отделяли времето, когато ръка Х вписва от времето на съставянето на поменика. В случая вписвачът с израза „ко писа та книга“ е искал да каже навярно, „който написа това“.

Бележката, в която се съобщава името на Петър, е зачеркната. Под нея е написано: „на катран и проклетъ е н ко пнса н ко залн(чн)...“. Мъчно е да се възстанови поводът за това проклятие, още повече че и двете приписки изглеждат писани от една и съща ръка. Първата е била задраскана от някой, който не е намерил за уместна „хвалбата“ на Петър, а това задраскване е накарало Петър да напише своето гневно-хумористично проклятие.

И тези приписки показват вече липса на пиетет към поменика, на чиито страници са нанесени.

Четвъртото проклятие е записано от друга ръка, ръка XII. В него се проклина „...кон се покъсн та нзвадн з (=7) комате кннгн ѿт с(ве)-таго Ннкола н ѿт с(ве)таго Пантелемона“⁴⁰. Може да се предположи, че това е записано, след като Виктор Григорович е бил в църквата в Бояна. Известно е, че той е отнесъл в Москва не само откъснатите листове, но и т. н. Боянски палимпсест,⁴¹ а може би и други ръкописи, които представляват по-малък интерес и не са още съобщени в научната литература

* * *

Както споменахме, една от приписките се отнася за историята на самата църковна сграда. Тази приписка е разгледана отделно от Кр. Миятев⁴² и затова тук няма да се спираме на нея.

³⁹ Боянският паметник, с. 79 на поменика.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ К. Иречек, пос. съч., с. 69.

⁴² Кр. Миятев, Няколко нови данни и мисли за историята на Боянската църква, Археология, 1963, кн. 2, с. 26.

Преди да приключим този преглед на приписките в Боянския поменик, ще отбележим и някои други, наглед незначителни факти. Като се изключат отделените за духовни лица страници, поставени след страниците за царете, цариците и патриарсите български и след страниците за „господа и боляри и избрани властели и ктитори“, които са разпределени по сан — за митрополити, монаси и свещеници и където пред оставеното за името място още съставителят е означил иеромонах, иерей, монах, еродиакон (sic!), монахия, останалите лица са вписани за помен само с името си. Като изключения към имената на записани за помен е отбелязана професията на няколко занаятчии: двама терзии,⁴³ един бо-заджия,⁴⁴ един кожар.⁴⁵ Те са отбелязани също след 1762 г., т. е. не порано от последните десетилетия на XVIII в. Отделянето на тези лица от многобройната маса на записани, чието занятие остава за нас неизвестно (най-вероятно земеделие), показва, че занаятчиите са се ползували с почит и че със самочувствие са държали да бъде отбелязана тяхната професия.

Неизвестен вписвач (ръка XVII) е отбелязал името и професията на едно лице, дошло в Бояна от твърде далеч — от град Сер. Това е зографът Василе. Край него са отбелязани имената на още три други лица от Източна Македония. Това са единствените вписвания на ръка XVII, която не може да се датира.⁴⁶ Лошият почерк и твърде неграмотното писане не позволяват да се допусне, че самият зограф е записал себе си и останалите трима, може би пътуващи с него. Трябва да се предположи, че тези посетители са записани от лице от самата църква, което е държело да отбележи посещението на гости от далечни места и особено на зографа Василе. Идването на зографа в малката селска църква едва ли е предизвикано от религиозни чувства и от желание да бъде вписан за помен в Боянския поменик. Тук, край София, откъдето може би е минавал неговият път, го е довел навярно професионалният интерес, достигналата до него мълва за боянските стенописи.⁴⁷ Тези великолепни творби на незнания боянски майстор не са имали злощастната съдба на много други стари и ценни стенописи — да бъдат начукани с длетото на нови майстори и покрити с нова мазилка. Може би обаянието на боянските образи е вдъхвало почит и у епитропи, и у свещеници, и у енориаши на църквичката. А може би присъствието на царските и севастократорски портрети в тази църква и старият поменик, от който са четели имената на български царе, царици и патриарси, са действували с еднаква сила на населението, което според Иречек „помнело българското царство“⁴⁸. И затова никой не е дръзвал да заличи тези портрети.

* * *

На страница 51 на поменика, на първия ред е вписано, а после изтрито името Самовила. Навярно някой е счел за недопустимо да се чете при молитва между имената на християни едно име, свързано с

⁴³ Боянският поменик, с. 78 на поменика.

⁴⁴ Пак там, с. 83 на поменика.

⁴⁵ Пак там, с. 82 на поменика.

⁴⁶ За ръка XVII вж. Боянският поменик, с. 18.

⁴⁷ Този факт е отбелязан и в статията на М. Станчева, Боянският поменик, сп. Музеи и паметници на културата, 1963, кн. 1, с. 5.

⁴⁸ К. Иречек, пос. съч., с. 69.

представите за „нечестиви“ същества, горски духове, вили и самовили. Но каква е била тази девойка или жена, която е носела такова име? Възможно ли е то да ѝ е било дадено при църковно кръщение? Едва ли. Може би по някакъв начин тя е стояла, така да се каже, извън законите на християнското общество. Но защо и как е потърсила тази жена вписването в поменика? Зад записаното и заличено после име Самовила може би се крие една по-особена човешка съдба, съдбата на едно съществуване, отхвърлено от църквата и от подчиненото на нейните норми човешко общество.

* * *

Създаден в края на XVI или първото десетилетие на XVII в., Боянският поменик принадлежи преди всичко на тази забележителна епоха. Въпреки че съставителят му не е софийски книжовник,⁴⁹ този поменик може с пълно основание да се смята за един от най-ценните достигнали до нас паметници на софийската книжовна школа, излязъл от едно от големите ѝ средища през онова време — Драгалевския манастир. Същевременно Боянският поменик отразява и една по-ранна епоха в цялата си част, която представлява препис от по-стар поменик.⁵⁰ Но с голяма част от своето съдържание — късно вписаните имена и многото приписки, нанесени през последните три-четири десетилетия на XVIII в. и през XIX в., той принадлежи на други времена, в които в живота на българския народ се извършват дълбоки обществено-икономически промени. В този смисъл той може да се счита и за паметник и извор за епохата на Българското Възраждане.

Прави впечатление, че по страниците на поменика не са намерили отзвук никакви големи събития. Едва ли може да се допусне, че село Бояна и неговата църква не са били разтърсвани от такива събития. Но нито продължителните размирици в турската империя на границата между XVIII и XIX в., нито руско-турската война от 1828—1829 г., нито никакви други бедствия, като суша, земетръси или никакви по-особени природни явления, са отбелязани по празните листове и по полетата на поменика. Ничия ръка с трепет и горест не е записала думи, които да донасят до нас кондензирано ехото на своята епоха, както това се среща по други паметници от времето на турското владичество. Излезъл от едно голямо средище на високообразовани люде, каквото е в XVI—XVII в. Драгалевският манастир, в по-късно време поменикът, изглежда, е попаднал в ръцете на по-ограничени хора, свещеници или приближени до църквата писмени люде. Осемнадесет ръце вписват в боянския поменик имена и приписки, когато той е вече в самата Боянска църква. Не може да не се подчертае фактът, че в едно неголямо село съществува една такава силна традиция на грамотност и писменост.

В замяна на липсата на приписки, свързани с никакви по-значителни събития, страниците на поменика са запълнени с бележки, в които е от-

⁴⁹ За личността на съставителя вж. Боянският поменик, с. 9 и сл.

⁵⁰ По този въпрос вж. Боянският поменик, с. 12.

разено ежедневието на това време и преди всичко църковните сметки. Но в непосредствеността на тези записки е и тяхната историческа стойност.

В горните редове се опитахме да систематизираме и до известна степен да коментираме главно късните приписки в Боянския поменик. Изводите, които се получават при това разглеждане, не са подведени към никакви обобщаващи заключения, защото сам по себе си един извор от този род не позволява само върху него да се градят такива заключения. Целта на автора е била да поднесе по възможност в подготвен вид градиво за по-обща изследвания върху тази епоха.